

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Filozófiatudományi Doktori Iskola
Film-, Média- és Kultúraelmélet Doktori Program

Kürti Emese

EXPERIMENTALIZMUS, AVANTGÁRD ÉS KÖZÖSSÉGI HÁLÓZATOK
A HATVANAS ÉVEKBEN
DR. VÉGH LÁSZLÓ ÉS KÖRE

TÉMAVEZETŐ:
DR. GYÖRGY PÉTER DSc

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Dr. Radnóti Sándor PhD, egyetemi tanár, a bizottság elnöke

Dr. Havasréti József Phd, egyetemi tanár, hivatalosan felkért bíráló

Dr. K. Horváth Zsolt PhD, egyetemi adjunktus, hivatalosan felkért bíráló

Dr. Seregi Tamás PhD, a bizottság titkára

Dr. Ignác Ádám PhD, a bizottság tagja

Dr. Gács Anna PhD, egyetemi docens, a bizottság póttagja

A PHD-DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Budapest, 2015

A kutatás tárgya és előzményei

A hagyományos akadémiai narratívák értelmében 1956 és 1965 között nem történt olyanféle radikális mediális fordulat, mint amit az első magyarországi happening (*Az ebéd. In memoriam Batu Khán*) megrendezése jelentett 1966-ban. Az időszakot a klasszikus művészeti médiumok dominanciája, az attitűdök és művészeti normák szerves, modernista folytatóságossága, illetve a hivatalos művészet új kánonjához való egyéni viszonyulások kialakulása jellemezte. Mégis úgy tűnik, hogy már az ötvenes évek legvégén megkezdődött az a kulturális paradigmaváltás, amely lezárta az előző évtizedet és utat nyitott a hatvanas évek egyre nyitottabbá és a kortárs nemzetközi praxisok iránt érzékenyebbé váló gondolkodás számára. 1958-ban, a nemzetközi tendenciákkal szinte egyidejűleg, Magyarországon is megjelentek az első kísérleti zeneművek és velük együtt az irodalomba, képzőművészetbe fokozatosan átszivárgó experimentális gondolkodás jegyei, amelyek egyértelmű változást jeleztek az ötvenes évek monomediális szemléletmódjához képest. Ezzel a folyamattal párhuzamosan és a művészeti élet polarizálódása következtében, a művészet szociokulturális struktúrái is átalakultak: a közösségi hálózatok egyre intenzívebb működése nem pusztán előkészítette az avantgárd művészet számára a befogadói közeget, hanem pre-avantgardista attitűdök és kísérleti művek terjesztése révén az eddig feltételezettnél jóval karakteresebb korszakot jelölnek ki.

Az események centrumának különös alakja, Végh László (1931, Budapest) zeneszerző és röntgenorvos – egyszemélyes kvázi-intézményként – mint a modernizmus és az avantgárd mediátora működött a szocialista realizmus kánonját elutasító underground körökben, ahol a hidegháború logikájának megfelelően, a kortárs „nyugati” kultúrához kapcsolódó információ jelentette a legnagyobb értéket. Személyében a tudáshoz való hozzáférés és a rendszerkritikus attitűd inspirációja találkozott össze, ez a két komponens pedig ma már szinte elképzelhetetlenül vonzó alternatívát kínált a korabeli, elsősorban az új generációkhoz tartozó értelmiségiek számára. Népszerűsége és megkerülhetetlensége olyan státuszt (hatalmat) biztosított számára a hatvanas években, amely csak részlegesen hasonlítható az avantgárd nagy férfi egyéniségeinek (Kassák Lajos, Erdély Miklós) kultuszához, mert dr. Végh nem elsősorban a saját műveit terjesztette, hanem másokét közvetítette professzionális adatkezelési módszerekkel. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem az alkotói életművének, hanem atipikus, nonkonform személyiségének és interdiszciplináris műveltségének alternatív pedagógikussága jelöli ki számára a hatvanas évek egyik legfontosabb pozícióját a magyarországi undergroundban. Kulturális szerepkörén túl ugyanakkor hozzátartozott a titkosszolgálati múlt is, amely jellemzően ambivalens megítélést biztosít számára a kortárs emlékezetben.

2011 decemberében fölkerestem Végh Lászlót József körúti lakásában, ahol születése óta él. Alacsony, ősz ember nyitott ajtót, akinek a mozgásában nem volt benne a kora, az akkori nyolcvankét év, hanem valamiféle sajátos, dinamikus instabilitás volt érzékelhető, ahogy szürkés-kék, mindent látó tekintettel betért a hatvanas évek óta mitikussá vált lakásba. Haját mint valaha, a koponyáján átdobva viseli. Hangja tiszta, erős, magas, a szavak peregnek.

Gyorsan visszatallt kedvencéhez, a *Le Journal*hoz, amelyről bárki megismerné, aki a hatvanas években találkozott vele. Kérdezni kezdtem, ő pedig olyan rutinnal válaszolt, mint aki ébren tartja az emlékeit, talán túlságosan is éberen. Gyorsan előkerültek a dokumentumok, a noteszlapokon vezetett följegyzések, a rendszerezett és katalogizált, hatalmas mennyiségű hangfelvétel számára kialakított szobába is bevezetett. Nem kellett sok idő, hogy úgy érezzem: a voltaképpen kém itt én vagyok, aki kifigyeli áldozatának több évtizedes titkait.

Ez a különös, olykor kényelmetlen „szerepcseré” annál is inkább kitartott, mivel Végh László végtelenül nagylelkűen osztotta meg velem múltjának dokumentumait, és miközben kölcsönös tapintattal viszonyultunk egymás státusza iránt, valamikor úgy döntött, hogy átadja nekem az archívumát. A második látogatásomat követően egyértelművé vált, hogy a József körúti lakásban a lassan hozzáférhetetlenné váló hatvanas évek szociokulturális kontextusának egy reprezentatív szelete őrződött meg, amelyről a művészettörténet mostanáig szinte alig vett tudomást. Végh László háromnegyed évet töltött velem a Ludwig Múzeum ablaktalan, egykori cselédszobájával azonos méretű archíváló szobájában, és minden hangfelvételt, írásos dokumentumot és fotográfiát értelmezett, kommentárral látott el, fáradhatatlanul válaszolt a kérdéseimre és amellet, hogy átadta nekem interpretatív tudását a hatvanas évekről, végig koncentrált, szuggesztív és inspiráló maradt.

A folyamat kezdetén úgy gondoltam, dr. Végh és az archívum megismerése ahhoz segít hozzá, hogy jobban megértsem az akcionizmus hangsúlyosan – köznapi környezetét, a körülötte és általa formálódó életreform jelenségeket, vagyis az avantgárd kontextusát. Az idő előre haladtával azonban egyre inkább önálló témaként kezdett körvonalazódni Végh László szerepe a korai hatvanas évek magyarországi underground kultúrájában, és végül disszertációm témájává nötte ki magát. Kutatásaim ilyen irányú fordulata végül is szerencsésnek mondható, mert a Végh László által teremtett szellemi és szociografikus környezet történetében való elmerülés nélkülözhetetlen alapokat teremtett számomra a hatvanas-hetvenes évek új avantgárdjának megértéséhez és feldolgozásához.

A dolgozat módszertana és időkerete

A disszertáció időbeli határait a nemzetközi irodalomban és a hazai történettudományban is konszenzuális „hosszú hatvanas évek” első szakaszában, vagyis az 1958 és 1966 közötti periódusban határoztam meg, némi kitekintéssel a hatvanas évek második felére. A kezdőpontot Végh László konkrét és elektronikus zenei kompozícióinak (vagyis az első avantgárd zenei kísérleteknek) a megszületése, a végpontot pedig az új avantgárd fellépése, az első magyarországi happening (*Az ebéd. In memoriam Batu kán, 1966*) megrendezése jelöli ki. A két dátum közötti időszakot művészeti szempontból a modernizmus dominanciája és az első avantgárd jelenségek feltűnése, szociokulturális szempontból pedig a politikai represszió (relatív) enyhülésével egyidejűleg jelentkező ifjúsági szubkultúra megélnkülése jellemzi. Az évtized közepétől ugyanakkor jelentősen megváltozott a kultúrpolitikai helyzet, az információhoz való hozzáférésnek egyre több csatornája nyílt, és már nem volt akkora szerepe a kulturális disztribúció egyéni stratégiáinak, mint korábban. Végh László mediátori funkciójának efféle fokozatos relativizálódásával egyidejűleg zajlott le az a modernizmus-

avantgárd paradigmaváltás (nevezetesen az akcionizmus magyarországi megjelenése), amelyet a modernizmus alakváltozataira koncentrááló szerzőkkel ellentétben a hatvanas évek legfontosabb jelenségének tartok. Ez a megközelítés kétségkívül a lehető legtávolabb áll a hagyományos művészettörténeti szemléletmódtól, amely a rendszerváltás óta eltelt húsz évben minden módszertani megújulása ellenére is a hagyományos médiumok Kádár-kori (mainstream hierarchiájára) épített diskurzust tartja fenn.

A dolgozat módszertanának kiválasztásakor figyelembe vettem az aktuális diskurzusokat, amelyek a regionális és nemzetközi művészettörténet-írásban a Piotr Piotrowski nevéhez kapcsolható horizontalitás-elveket, illetve a komparatiztikát részesítik előnyben. Mindenképp vonzó és izgalmas volna a magyarországi hatvanas évek dr. Végh által képviselt praxisainak a globalitás terének valamely távoli megfelelőjével (antagonisztikus pólusával) való ütköztetése, esetleg a régió funkcionálisan analogikus szereplőinek, működésének a párhuzamos elemzése. Az egykori csehszlovák színtér avantgárd művészeinek – Jiri Valoch, Alex Mlynarcik vagy Milan Adamčiak – titkosszolgálati múltja és mediális analógiái ráadásul közös felületeket képezhetnének az ilyen típusú komparatív narratívák megteremtéséhez. A lokális elbeszélések hiányában azonban nehezen alkalmazhatónak gondolom a komparatiztika gyakorlatát, amely nyilvánvalóan a provincializmus stigmájától tartva inkább előremenekül, és vállalja a vele járó tévedések eshetőségét.

A dilemma feloldására (globális és lokális szintézisére) olyan módszert igyekeztem találni, amely fölállalja a historikus szemléletmód bizonyos mértékű, a művészettörténeti kutatások több évtizedes elmaradásával összefüggő, így szükségszerű érvényességét, és amelynek segítségével a művészettörténet által mellőzött mikroszkopikus történések interakciója is figyelembe vehető. A mikrotörténet-írás klasszikusa, Carlo Ginzburg éppen azért bírálja Michel Foucault kutatási módszerét, mert szerinte „esztétizáló irracionalizmusba torkollik”, amikor túlságosan koncentrálna az elnyomó apparátus mechanizmusaira, és ezáltal háttérbe szorítja az elnyomottak helyzetének ismertetését. A mikrotörténet ezzel szemben (és a nagy elbeszélések helyett) olyan egészen apró, helyhez kötött eseményekre koncentrálna, amelyek révén az előbbi által mellőzött terek és viszonylatok is hozzáférhetővé válnak.

A mikrotörténet-írás alapjain ugyanakkor egyéb eszközöket, így az oral history és a tartalomelemzés módszereit is felhasználtam a kutatás során. Beszélgetéseket folytattam és interjúkat készítettem barátokkal, egykori résztvevőkkel és természetesen Végh Lászlóval, akivel több interjú készült: először a kutatás elején, majd az archívumi digitalizálás során, amikor kronologikusan, darabról-darabra áttekintettük az évtized vonatkozó dokumentumait, amelyeket kommentárokkal látott el. Végh László számos publikálatlan szerzői szöveget bocsátott a rendelkezésemre, melyek többnyire a rendszerváltás utáni első években keletkeztek, amikor már politikailag is lehetőséget látott a hatvanas évek illegalitásban zajló eseményeinek és szereplőinek a képviselésére. Memoárjainak nagy részét fölhasználtam az alkotótársak, barátok és csavargók, már csak kevesek emlékezetében élő nonkonformista fiatalok és a művészettörténeti kánonokból kihullott szereplők fölidezésére. Különösen szenzitívnek minősültek azok a visszaemlékezések, amelyek a beszerzés előzményeit, illetve a kirándulócsoport történetét beszélik el. A belügyi dokumentumok mellett ezek a

szövegek jelentik a dolgozat primér forrásait, valamint az a mellékletként csatolt kronológia, amely Végh László 1961 és 1970 közötti határidőnaplójának feljegyzéseit tartalmazza, és amely egyedülálló adalékokkal szolgál a hatvanas évek művészeti, társasági és topográfiai szempontú megismeréséhez, valamint az események datálásához.

A szerzői szövegeket annak tudatában használtam föl, hogy „a valós, az érdek diktálta és a csupán feltevéseken alapuló elemek egybefonódva keverednek bennük”.¹ Ez alól Végh László személyes elbeszélése sem kivétel. Az emlékezet működése, a több évtizedes történelmi távlat és az emberi pszichológia elkerülhetetlenül megkonstruálja azt a saját narratívát, mely más narratívákkal együtt valamiféle kapcsolatban áll a „valósággal”. Éppen ezért egy párhuzamos struktúrában ismertetem a személyes elbeszélés szövegeit: az írások (és a szerzői narratíva) folytonosságát szem előtt tartva jegyzetekkel látom el őket azokon a pontokon, ahol tartalmi érintkezés mutatkozik más forrásokkal, például a levéltári dokumentumokkal vagy egyéb, másodlagos forrásokkal. A jegyzetektől kitűnnek azok a szöveghelyek is, ahol tartalmi ellentmondás fedezhető fel Végh László elbeszélése, a belügyi apparátus birtokában lévő információk, illetve az egyéb tudományos források között. Mindezt annak reményében teszem, hogy a különböző szövegtípusok kölcsönös reflexióiból kirajzolódik a hatvanas évek kulturális kontextusának egyfajta narratívája.

A dolgozat felépítése

Szerkezetileg a dolgozat négy fejezetből áll. A struktúrát Végh László működésének alapvonása, az interdiszciplinaritás fogalma határozta meg. Ennek megfelelően az első fejezet az ügynökmúlt kritikai olvasatára törekszik, a Rákosi-féle rendőri apparátus működésének, tágabban, a negyvenes-ötvenes évek politikai kontextusának háttérével. Bemutatom a sztálini diktatúrában kulturálisan és ideológiailag ellenzékinek minősülő, polgári származású fiatalok lehetőségeit, artikulálatlan politikai ellenállását, amelyet annak ellenére számolt föl szisztematikusan az ÁVH, hogy el sem jutottak a valódi politikai cselekvésig. Végh László egy ilyen csoport tagjaként került a politikai rendőrség hálójába, majd mivel képességei, státusza és kapcsolatrendszere ideáltipikus kollaboránsként tüntette föl, a bebörtönzés reális lehetőségével megszarolt orvostanhallgató aláírta a beszerzési nyilatkozatot. Az 1956-os forradalom idejéből még fennmaradtak jelentései, majd egy szünetet követően 1957-ben reaktiválták, és 1962-es kizárásáig aktív ügynöke volt az újjászervezett titkosszolgálatnak. A dokumentumok és dr. Végh visszaemlékezései egyértelműen azt a benyomást támasztják alá, hogy az orvosi egyetemen megbélyegzett és kiközösített, osztályidegen fiatalember valamiféle ellentételezésként, sajátos kompenzációként élte meg a hatalmat, amelyhez így hozzájutott. Sőt, a jelentéseket nem egyszer a magánpraxist működtető, korrupt kórházi főorvosok leleplezésére használta. Ez a feladat tehát nem okozott számára erkölcsi konfliktust egészen addig, amíg azt az elvárást nem támasztották vele szemben, hogy az ún. Muskátlisok körében folytatott, ma egyfajta kulturális misszióként értékelt tevékenységéről is számoljon be. Ezt csak „lelepleződése” után tette meg.

¹ Ormos Mária: A történettudomány forrásairól a XX. században. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1995, 30. o.

A második fejezet a korai hatvanas évek kulturális kontextusát, információszerzési technikáit, a magánszférába visszahúzódó értelmiség által megrajzolt topografikus hálózatot mutatja be, a hatalom működésének relációjában. Az 1956-os forradalom leverését követően, a szocialista realizmus homogenizációs hatásának ellenében gyorsan kialakultak a progresszív kultúra hagyományát fölállító underground közösségek. A fejezet legfontosabb kérdése a Végh László körében érzékelhető modernizmus-avantgárd dichotómia. Itt abból az avantgardisták által bevezetett tézisből indulok ki, mely szerint Végh László a progresszió képviselőjét, az „ősavantgárdot” jelentette az underground körökben. Az általa közvetített irodalom és képzőművészet produktumaiból, a magánúton, informálisan hozzáférhető zenei források értelmezéséből kiindulva határozom meg dr. Végh kulturális profilját a hivatalos modernizmus, illetve az új avantgárd viszonylatában. Az interdiszciplinaritás fogalmához kapcsolódóan érzékeltetem, hogy az irodalom primátusa mellett természetes volt az átjárás az egyes művészeti ágak között a körben. Mivel azonban a dolgozat egyik célja az új avantgárd genealógiájának meghatározása, elsősorban azokra az alkotókra fókuszálok, akik már a hatvanas évek első felében megkérdőjelezték a hagyományos művészeti gondolkodás érvényességét. Ennek megfelelően az egész dolgozaton végighúzódik egy „akcionista” szál, amely töredékességével együtt meghatároz egy narratívát a kezdetekre vonatkozólag.

A harmadik fejezet esettanulmány: a rendőrségi terminológia által Muskátli galeriként meghatározott közösségben érvényes ifjúsági szubkultúra jelenségeivel foglalkozik. Hasonlóan a Végh-féle kirándulótársaság megbélyegzéséhez a Rákosi-korszak repressziójának csúcspontján, a Muskátli presszó fiataljai is egy hétköznapi tevékenység (házibuli) révén kerültek a rendőrség fókuszába, csak ekkor már az 1956-os forradalommal összekapcsolt „huligánok” és csoportjaik, a galerik töltötték be a hatalom ellenségképének szerepét. A fiatalok a mindennapi élet forradalmával, 1968 életmód-reform jelenségeit megelőlegező technikákkal ellensúlyozták a rájuk nehezedő generációs és politikai nyomást. Kulturális elkülönülésüket a nyelvhasználat, az atipikus életforma, a munka és az állandó lakhely nélküli élet, a liberális szexuális erkölcs, a beatzene és a kreatív öltözködés elemei határozták meg, és olyan, a normatív erkölcs szabályait sértő tevékenységektől sem riadtak vissza, mint a lopás vagy a nyilvános térben való szeméremszétség. Példák és idézetek sorával mutatom be, hogy a kulturálisan konzervatív és erkölcsileg puritán Kádár-korszakon a hatvanas évek folyamán olyan rések nyíltak, amelyek nagyon hasonlóak voltak az egykorú, nyugat-európai ifjúsági szubkultúra jelenségeihez.

Az utolsó fejezet az avantgárd zene magyarországi megjelenésével foglalkozik, mely Végh László mediátori szerepe révén jelent meg a nem-hivatalos értelmiségi körökben, évekkel azelőtt, hogy a hivatalos zenei fórumokon, rádióban és koncerttermekben hallható lett volna. Maga dr. Végh rövid zeneakadémiai képzést követően 1958-tól elsőként komponált konkrét és elektronikus zenét, egyidejűleg a régió és nyugat-európai kísérletekkel, de egészen eltérő körülmények között: részben kölcsönzött eszközökkel, saját cselédszobájában. Kritika híján sosem kapott professzionális visszajelzést ezekről a zeneművekről, az új hangzások iránt fogékony fiatal (és zeneileg amatőr) értelmiségiek körében azonban kompozíciói annál inkább meghatározónak bizonyultak, mint ahogy az általa megismertetett kortárs zeneszerzők művei

is utakat nyitottak az avantgárd felé. Némileg visszautalva a második fejezetben értelmezett modernizmus alakváltozatokra, ezúttal zenei kontextusban mutatom be dr. Végh lehetőségeit saját generációjának, a tradicionalista Harmincasok zeneszerzőinek szemléletbeli meghaladására, illetve az azzal való azonosulásra.

Eredmények és a kutatás folytatása

Bár a dolgozat és az események centrumában dr. Végh László áll, kiterjedt kapcsolatrendszere lényegében lefedi a kortárs underground jelentős hányadát. Egyéni sorsának részletei rengeteg egykori szereplő útját és művészi gyakorlatát keresztezték, így értelemszerűen közelebb kerül és láthatóvá válik a hatvanas évek hálózatának számos, azóta elfeledett, vagy éppen ma már prominens tagja, ami a jelenben érvényes – társadalmi és művészeti – pozíciójukat is figyelembe véve különösen érdekes lehet. Dolgozatom így nem pusztán a Rákosi- és Kádár-korszak fordulóján aktív magánember, jelen esetben Végh László szerepét rögzíti első alkalommal a hatalmi struktúrák és a védelmi mechanizmusok dinamikájában, hanem a környezetében kialakult kulturális szokásokat, rítusokat, az ifjúsági szubkultúra életmód-jelenségeit is, szoros összefüggésben a hivatalos kultúra kánonjától több-kevesebb távolságot tartó művészeti jelenségekkel.

Kutatásaim nem titkolt célja a csatlakozás és a felzárkózás a hatvanas évekre vonatkozó nemzetközi tudományos diskurzusokhoz, valamint publikációs eredményekhez, melyekkel a magyarországi művészettörténet-írás még regionális összevetésben is lemaradásban van, miközben az utóbbi tíz évben a performatív jelenségek, az akcionizmus változatai (happening, fluxus) az avantgárd kutatások fókuszába kerültek. Disszertációm az avantgárd új narratívájának – véleményem szerint – nélkülözhetetlen szociokulturális háttérét igyekszik láthatóvá tenni, fölkinálva a további kutatások számára egy nemzetközileg kompatibilis, zenei eredetű avantgárd genealógiát. Jómagam, a dolgozat folytatásaként egy 2016-ra tervezett tanulmánykötet megírásán dolgozom, amely az eddigi eredményekre alapozva az első összefoglalását nyújtja majd a magyarországi akcionizmus történetének.

Kapcsolódó publikációk:

1. Generations in Experiment: The Cage Effect in the Early Sixties of Hungary. In: Katalin Székely (ed.): *The Freedom of Sound: John Cage behind the Iron Curtain*. Ludwig Museum – Museum of Contemporary Art, Budapest, 2013. 134-151.
2. „Kérdezd meg az IPUT-ot!” A Paralel Kurzus/Tanpálya elmélete és gyakorlata. In: Orbán Katalin, Gács Anna (szerk.): *Emlékkerti kőoroszlán: Írások György Péter 60. születésnapjára*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2014. 207-217.
3. Megkésett újdonságok. Köztes állapotok. (Jeney Zoltán, Sáry László, Vidovszky László, Lázár Gábor valamint a PTE Elektronikus zenei szak hallgatóinak kiállítása a 2B galériában) *Magyar Narancs*, 2014/2., január 9.
4. Ezoterikus avantgárd. A koncept/konceptuális paradigma. *Exindex*, 2014. augusztus 4. <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=934> Utolsó letöltés: 2015. augusztus 29.
5. *Welt ohne Herz. Gábor Altorjay in the German Avant-Garde*, kiállítási leporelló, acb Galéria, 2015. (*Altorjay Gábor: Welt ohne Herz*, a kiállítást rend. Kürti Emese, acb Galéria, 2015. március 6 – április 16.)
6. Gábor Altorjay. In: *Bookmarks. Hungarian Neo-Avant-Garde and Post-Conceptual Art from the Late 1960s to the Present*. Ed. Katalin Székely, Distanz, Berlin, 2015. 14.
7. Tamás Szentjóby. In: *Bookmarks. Hungarian Neo-Avant-Garde and Post-Conceptual Art from the Late 1960s to the Present*. Ed. Katalin Székely, Distanz, Berlin, 2015. 68.
8. A szabadság anti-esztétikája. Az első magyarországi happening. *Exindex*, 2015. augusztus 24. <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=967>. Utolsó letöltés: 2015. augusztus 29.
9. Intuitive Actions. In: *Acta Historiae Artium*. (megjelenés alatt)